

बजेटको अर्थशास्त्र र राजनीति

अंक १० | असार २०८१

सारांश

आय र व्ययको अनुमानसहित सरकारले बनाएको योजनाको दस्तावेज सरकारी बजेट हो। सार्वजनिक चासोको विषय भएको हुनाले बजेटमाथि संसद्भिन्न मात्रै होइन, बाहिर पनि उत्तिकै टिप्पणी हुने गरेको छ। बजेट तर्जुमा, उद्देश्य, प्राथमिकता, संरचना, कार्यान्वयनको सम्भावना, विश्वसनीयता, पारदर्शिता तथा जवाफदेहितालाई लिएर यस्ता टिप्पणीहरू हुन्छन्। आ.व. २०८१/०८२ का लागि प्रस्तुत बजेट संसद्बाट असार ११, २०८१ मा पास भइसकेको छ। संसद्मा व्यापक छलफल र टीकाटिप्पणी अनि विरोध भए पनि बजेट संशोधन गर्ने चलन छैन। सत्तापक्षीय सांसदहरूले नै संसद्मा छलफल हुँदा असन्तुष्टि व्यक्त गरे पनि बजेट बहुमतले पास गरेका छन्।

उपभोग्य वस्तुको मागमा कमी आउनु, कर्जा विस्तार सुस्त हुनु, उत्पादनमूलक क्षेत्र पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन नहुनु, वस्तुको आयातमा कमी आदि कारणले आ.व. २०८०/०८१ मा आर्थिक वृद्धि दर ३.९ प्रतिशतमा सीमित हुने अनुमान गरिएको छ। नेपाल सरकारको बजेटको मुख्य स्रोत राजस्व हो। अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारले नेपाललाई दिने ऋणको मात्रा बढेको र अनुदानको मात्रा घट्दै गएको छ। पहुँचमा भएका व्यक्तिले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्र या जिल्लामा बजेट धेरै पारेर लोकप्रिय बन्न खोज्नु नेपाली बजेट अभ्यासको दीर्घकालीन समस्या हो। यस पटक पनि मन्त्रीको निर्वाचनक्षेत्रमा अत्यधिक बजेट परेको पाइयो। अर्कातिर, सङ्घ सरकारले तीन करोडभन्दा कम रकमका योजना कार्यान्वयन नगर्ने भनिए पनि आगामी आर्थिक वर्षका लागि विनियोजित बजेटमा एक लाख रूपैयाँका ९९ योजना परेका छन्। राजनीतिक दलको लोकप्रिय बन्ने स्पर्धामा सामाजिक सुरक्षा खर्च बजेटले धान्न गाह्रो हुँदै गएको छ। मुख्यतः सामाजिक सुरक्षा भत्ता यसको खाँचो भएका निश्चित लक्षित समूहलाई मात्र दिने विकल्पबारे सोच जरूरी भइसकेको छ। नेपाली बजेटमा चालु खर्च बढ्दै छ भने ऋणको साँवा र ब्याज तिर्नका लागि वित्तीय व्यवस्थातर्फ पनि बजेट बढ्दै छ। यी दुवैको मारमा पुँजीगत खर्च परेको छ। त्यसैले अपेक्षा गरेअनुरूप प्रतिफल आउन सकेको छैन। त्यसमाथि पुँजीगततर्फ विनियोजन गरेभन्दा ज्यादै कम मात्रै खर्च भइदिनाले पनि परिणाम सोचेअनुरूप छैन।

आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर अधिक भुक्तानी हुने प्रवृत्तिले त्यस बेला सरकारी कोष व्यवस्थापनमा बढी चापमा परेको र यसले अनियमितताको सम्भावना बढाउनुका साथै पूर्वाधार र अन्य कार्यक्रमको गुणस्तर समेत घटाएको पाइन्छ। यस्तो असारे विकास रोक्न कानूनमा व्यवस्था भएका प्रावधान कडाइका साथ लागु गर्न जरूरी छ। कर्मकाण्डी छलफल बजेट आउनुअघि र पछि हुने गरे पनि अर्थतन्त्रका समस्या, तिनको आयाम र सम्बोधनका उपायबारे राजनीतिक दल र संसदीय दलको समितिभिन्न घनिभूत छलफल हुने हो भने पनि धेरै समस्या समाधान हुन्थे। तर राजनीतिक दलले त्यस्तो अभ्यास गर्न सकेका छैनन्। सांसदहरू पनि आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा योजना पार्न भरमग्दुर प्रयास गर्ने तर बजेटको संरचनागत परिमार्जनमा चिन्तन कम हुनाले बजेट प्रणालीमा कुनै सुधार हुन सकेको छैन।

परिचय

सरकारी बजेट मूलतः देशको एकवर्षे आर्थिक योजना हो। बजेटमा एउटा आर्थिक वर्षमा सरकारले प्राप्त गर्ने आय (राजस्व) र व्यय (खर्च) को रूपरेखा हुन्छ। तर बजेट एक आर्थिक वर्षमा सीमित हुने आयव्यय विवरण मात्रै होइन। यो त नागरिकको हितका लागि राज्यले तय गरेका प्राथमिकता, त्यसअनुसार उपलब्धि हासिल गर्न तर्जुमा गरिएका कार्यक्रम र कार्यान्वयनका लागि सार्वजनिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन एवं वित्तीय जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने नीति तथा साधन हो। राजनीतिक दलले निर्वाचनमा घोषणापत्रमार्फत मतदातासमक्ष गरेको प्रतिबद्धता लागू गर्ने अवसर बजेटले प्रदान गर्छ।

नेपालको संविधान २०७२ जारी भएपछि हरेक वर्ष जेठ १५ मा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रस्तुत गर्ने थिति बसालिएको छ। सोहीअनुरूप जेठ १५, २०८१ मा संसद्को दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा अर्थ मन्त्री वर्षमान पुनले आ.व. २०८१/०८२ का लागि बजेट पेस गरे। संसद्मा उक्त बजेटमाथि छलफल भई पारित भइसकेको छ। अब साउन १ देखि यसलाई लागू गरिन्छ। सरकारले राजस्व सङ्कलन गर्ने र त्यसलाई खर्च गर्ने तरिकाले

नागरिकको जीवनमा गहिरो प्रभाव पार्छ। यसै सन्दर्भमा आ.व. २०८१/०८२ को बजेटको सङ्क्षिप्त समीक्षा यहाँ गरिएको छ।^१

यो समीक्षाको पहिलो खण्डमा राज्य सञ्चालन र नागरिकको अधिकारको आलोकमा बजेट मन्थन गरिएको छ। दोस्रो खण्डमा नेपालको आर्थिक अवस्थाबारे चर्चा गर्दै नेपाली बजेटको संरचना र प्रवृत्तिबारे व्याख्या गरिएको छ। यस खण्डमा बजेट विनियोजन र खर्चका माध्यमबारे बयान छ। साथै बजेटको स्रोत, विभिन्न मन्त्रालयगत र विषयगत हिस्सा आदिबारे पनि यहाँ चर्चा छ। बजेटले राजनीतिक स्वार्थ कसरी बोकेको हुन्छ भन्ने मन्थन तेस्रो खण्डमा गरिएको छ। अन्तिममा निष्कर्ष छ।

१. राज्य सञ्चालन, नागरिक अधिकार र बजेटको सम्बन्ध

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राज्य सञ्चालनका लागि बजेट अपरिहार्य छ। सरकारलाई अराजक हुन नदिने, मनपरी कर उठाउन र खर्च गर्न नदिने एउटा संयन्त्र हो बजेट। यसैबाट सरकारी कामकारवाहीमा जवाफदेहिता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व बढाउन सकिन्छ। योजना तर्जुमा र बजेट विनियोजनदेखि संसद्मा हुने प्रस्तुति तथा अनेकौं क्षेत्रबाट हुने टीकाटिप्पणी र कार्यान्वयनमा बजेट जोडिएको हुन्छ। आर्थिक स्थायित्वका लागि राजस्व र खर्च लगभग बराबर भएको सन्तुलित बजेट आवश्यक हुन्छ। विश्वभरका लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा प्रचलित बजेट अभ्यासमा स्रोतको बाँडफाँट, वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा सहजीकरण, आर्थिक स्थायित्व, प्रगतिशील कर र सामाजिक क्षेत्रमा हुने खर्चमार्फत आयको पुनर्वितरण, सामाजिक न्यायको स्थापना, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता जस्ता तत्त्वहरू समावेश हुन्छन्।

हाम्रो बजेटको चार मुख्य स्रोतमध्ये कर राजस्व प्रमुख हो। भन्सार, मूल्य अभिवृद्धि कर, आय कर, सम्पत्ति कर, अन्तः शुल्कमार्फत सङ्कलन हुने रकम कर राजस्वमा पर्छन्। व्यक्ति तथा संस्थाहरूबाट यस्तो राजस्व सङ्कलन गरिन्छ। दोस्रो स्रोत गैरकर राजस्व हो र राज्यको स्वामित्वमा रहेका प्राकृतिक तथा कृत्रिम सम्पत्ति, इजाजत, अनुमति तथा सेवा उपयोग गरेबापत तिर्नुपर्ने शुल्क र प्रचलित नियम कानून उल्लंघन गर्दा तिर्नुपर्ने दण्ड जरीवाना गैर कर राजस्वका स्रोत हुन्। स्वदेशी व्यक्ति तथा संस्थाबाट उठाइने आन्तरिक ऋण र विदेशी सरकार तथा संस्थाबाट प्राप्त हुने बाह्य ऋण बजेटको तेस्रो महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। नेपालजस्ता अल्पविकसित मुलुकका लागि विदेशी मुलुक तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले प्रदान गर्ने अनुदान बजेटको चौथो स्रोत हो। यस्तो अनुदानको साँवा ब्याज केही फिर्ता गर्नु पर्दैन।

आ.व. २०५५/०५६ देखि खर्चलाई चालु, पुँजीगत र वित्तीय व्यवस्थापन गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न थालियो।^२ सङ्घीयता लागू भएपछि प्रदेश

^१ यस प्रतिवेदनमा स्रोत तोकेर उल्लेख गरिएको खण्डमा बाहेक सबै तथ्याङ्क अर्थ मन्त्रालयको वेब साइट www.mof.gov.np बाट लिइएको हो।

^२ कर्मचारीको तलब भत्ता, इन्धन, मसलन्द, कार्यालय सञ्चालन, ब्याज तथा अनुदानमा हुने खर्चलाई सामान्यतया चालु खर्चमा राखिन्छ। यस किसिमको खर्च पटकपटक हुने र दोहोरिने प्रकृतिका हुन्छन्। लामो अवधिसम्म उपयोग गर्न सकिने र वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा प्रत्यक्ष सघाउ पुऱ्याउने किसिमका सम्पत्ति, घरजग्गा, मेसिन औजारहरूको खरिद, भवन तथा पूर्वाधार निर्माणमा हुने खर्चलाई पुँजीगत खर्च भनिन्छ। ऋण तथा सापटी फिर्ता एवं लगानीका लागि छुट्ट्याइएको खर्चलाई वित्तीय व्यवस्थाअन्तर्गत राखिन्छ। यसबारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, महालेखा नियन्त्रक

तथा स्थानीय तह अस्तित्वमा आए। अहिले ती तहहरूसँग सङ्घ सरकारले राजस्व बाँडफाँट र तिनलाई अनुदान प्रदान गर्छ। सबै राजनीतिक दलका अर्थ मन्त्रीले प्रस्तुत गरेको बजेटको प्रमुख स्रोत अप्रत्यक्ष कर (भन्सार, अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर) हो। त्यस्तै सबै बजेटमा कर्मचारी र राजनीतिक पदाधिकारीको तलबभत्ता जस्ता चालु खर्चकै ठूलो हिस्सा (औसतमा ६० देखि ६५ प्रतिशत) छ।

जहानियाँ राणा शासनको अन्त्यपछि सत्तामा आएका सबै दलहरूले आआफ्नो घोषित राजनीतिक विचार अनुरूपको बजेट प्रस्तुत गरेको दाबी गरे पनि बजेटका आँकडाहरूमा तात्त्विक भिन्नता देखिँदैन। नेपाली काँग्रेसले आफूलाई प्रजातान्त्रिक समाजवादमा आधारित अर्थ राजनीतिक व्यवस्थाको पक्षपाती मान्छ। पञ्चायती शासन राष्ट्रवादका नाममा चलाइएको थियो। पूर्व पञ्चहरूले खोलेको दल राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी (राप्रपा) हिन्दू धर्म र राजालाई सर्वोपरि मान्ने दल हो। नेकपा (एमाले) परम्परागत समाजवादी व्यवस्थाको विकल्पमा जनताको बहुदलीय जनवादलाई पछ्याउने दल हो। नेकपा (माओवादी केन्द्र) ले आफूलाई क्रान्तिकारी कम्युनिस्ट पार्टीको रूपमा चिनाउँदै सशस्त्र विद्रोहमार्फत सत्तारोहण गरेको हो।

वि.सं. २००७ को परिवर्तनपछि अन्तरिम सरकारका अर्थ मन्त्रीका रूपमा सुवर्ण शम्शेर राणाले वि.सं. २००८ मा पहिलो बजेट प्रस्तुत गरेदेखि अहिले वि.सं. २०८१ सम्ममा ७६ ओटा बजेट ल्याइयो। माथि उल्लिखित दलहरू प्रत्येकले कम्तीमा पाँच ओटा बजेट प्रस्तुत गरिसकेका छन्। तर, सार्वजनिक खपतका लागि दलहरूले जुनसुकै नारा दिए पनि बजेटको उद्देश्य, प्राथमिकता, कार्यक्रम, लक्ष्य निर्धारण, खर्च जुटाउने स्रोत र खर्च गरिने क्षेत्र, बजेटको कार्यान्वयन, तथा कार्यान्वयनमा रहेको कमजोरी निराकरणमा फरक सोच ल्याएको वा शैली अपनाएको भेटिँदैन।^३ लोकतान्त्रिक वा क्रान्तिकारी भनिने दलहरूले आफू सत्तामा हुँदा बजेटको परम्परागत स्वरूपमा व्यापक परिवर्तन गर्ने, गरिब, पिछडिएको क्षेत्र वा पछाडि पारिएको समुदायलाई प्राथमिकतामा राखेर कार्यक्रम बनाउने वा परियोजना अघि सारेको देखिँदैन।^४

२. बजेट संरचना तथा प्रवृत्ति

यहाँ नेपाली आर्थिक परिदृश्य कस्तो छ भन्ने छोटो पृष्ठभूमिका साथै पछिल्ला पाँच वर्षको बजेटको आय स्रोत र खर्चका शीर्षकहरूलाई तुलनात्मक रूपमा चर्चा गरिएको छ।

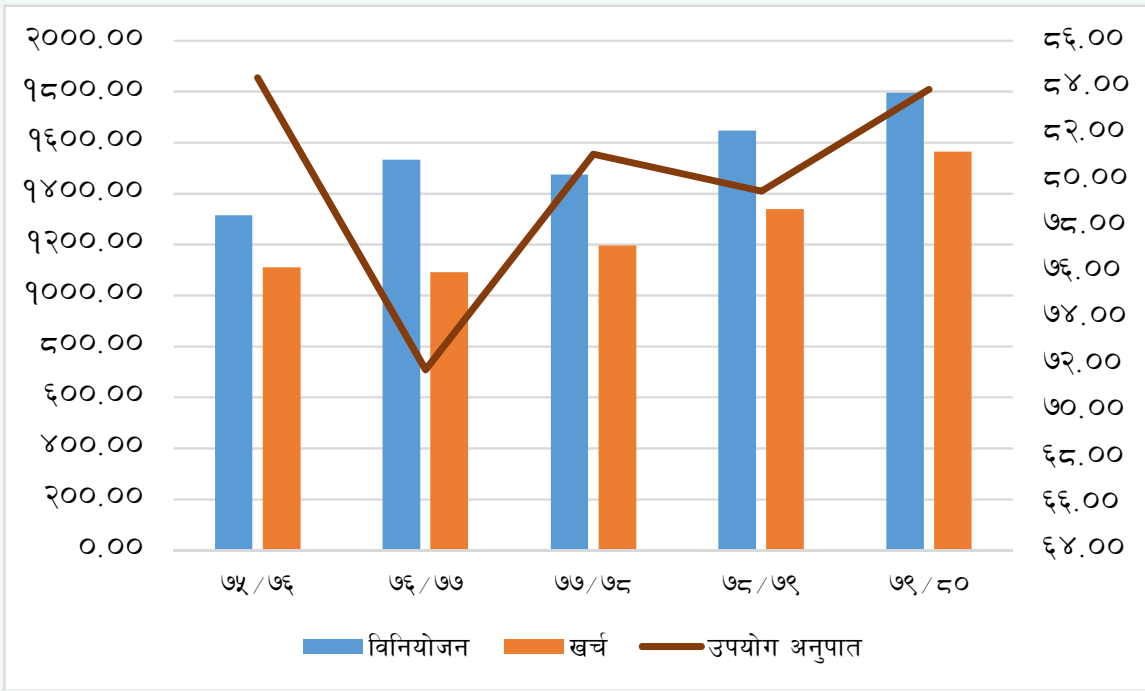
क. आर्थिक परिदृश्य

उपभोग्य वस्तुको मागमा कमी आउनु, कर्जा विस्तार सुस्त हुनु, उत्पादनमूलक क्षेत्र पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन नहुनु, वस्तुको आयातमा कमी आदि कारणले

कार्यालय। २०७६। *एकीकृत आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण र व्याख्या २०७४* (दोस्रो परिमार्जन)। काठमाडौँ: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय।

^३ पौडेल, विश्व। २०८१। राणाशासनदेखि गणतन्त्रसम्म: राजनीतिले नबदलेको अर्थतन्त्र। *अनलाइनखबर*, वैशाख १०। <https://www.onlinekhabar.com/2024/04/1468256> मा उपलब्ध; असार १० मा हेरिएको।

^४ डीआरसीएन र मार्टिन चौतारीको संयुक्त आयोजनामा डेमोक्रेसी डायलगाअन्तर्गत असार ४, २०८१ मा सम्पन्न बजेटको राजनीति र अर्थशास्त्र विषयक छलफल कार्यक्रममा आर्थिक विश्लेषक मुराहिर पराजुलीले व्यक्त गरेको विचार।

चित्र १ : बजेट विनियोजन तथा खर्च (अर्ब रुपैयाँमा) तथा उपयोग अनुपात

आ.व. २०८०/०८१ मा आर्थिक वृद्धि दर ३.९ प्रतिशतमा सीमित हुने अनुमान गरिएको छ । मुद्रास्फीति दर भने चैत मसान्त, २०८० सम्मको तथ्याङ्कका आधारमा ४.६ प्रतिशत छ ।^५ चालु आ.व. २०८०/०८१ को पहिलो १० महिनासम्ममा आयात २.८ प्रतिशतले र निर्यात ३.७ प्रतिशतले घटेको छ । शोधनान्तर स्थिति रु. ३ खर्ब ६५ अर्बले बचतमा छ । विदेशी मुद्रा सञ्चिती १२.५ महिनाको वस्तु र सेवा आयात धान्न पर्याप्त छ । विप्रेषण वृद्धि दर १९.८ प्रतिशत छ ।

आ.व. २०८०/०८१ मा कुल सरकारी खर्च रु. १५ खर्ब ३० अर्ब ३५ करोड अर्थात् विनियोजनको ८४ प्रतिशत हुने संशोधित अनुमान छ । कुल सरकारी खर्चमध्ये चालु खर्च रु. १० खर्ब ६७ अर्ब ४९ करोड अर्थात् विनियोजनको ९३.५ प्रतिशत, पुँजीगत खर्च रु. २ खर्ब १५ अर्ब ३० करोड अर्थात् विनियोजनको ७१.३ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्थापनतर्फ रु. २ खर्ब ४७ अर्ब ५५ करोड अर्थात् विनियोजनको ८०.५ प्रतिशत हुने संशोधित अनुमान छ । राजस्व सङ्कलन रु. १२ खर्ब ५३ अर्ब ५२ करोड, विदेशी अनुदान रु. ३४ अर्ब ३४ करोड, विदेशी ऋण रु. १ खर्ब ४५ अर्ब ४४ करोड परिचालन हुने संशोधित अनुमान छ । यसै अवधिमा रु. १ खर्ब ९१ अर्ब आन्तरिक ऋण उठाइएको छ ।

ख. बजेट विनियोजन तथा खर्च

नेपाली अभ्यासमा कहिल्यै पनि अर्थ मन्त्रीले अनुमान गरेअनुसार बजेट खर्च भएको छैन । यसले बजेटको विश्वसनीयतालाई कमजोर बनाइरहेको छ । यस किसिमको विनियोजन तथा खर्चले सर्वसाधारण तथा विकास साझेदारहरूमा

अर्थ मन्त्रीले बजेट वाचन गरेअनुरूप खर्च हुँदैन भन्ने सन्देश गएको छ । चित्र १ मा गत पाँच आर्थिक वर्षमा भएको विनियोजन र खर्च प्रस्तुत छ । चित्रअनुसार आ.व. २०७९/०८० मा विनियोजित बजेटको ८४ प्रतिशत मात्र खर्च भएको थियो । कुल खर्चलाई चालु, पुँजीगत र वित्तीय व्यवस्थापनमा वर्गीकरण गर्दा पुँजीगत खर्च उपयोगको अनुपात अझै कम (नयाँ संविधान जारी भएपछि ६० प्रतिशत भन्दा कम) हुने गरेको छ ।^६ तोकिएको समय (जेठ १५) मा संसद्मा प्रस्तुत गरेर पारित भयो भने बजेट कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन्छ भन्ने अपेक्षा गरिएको भए पनि त्यसो हुन सकेको छैन । नयाँ संविधान जारी हुनुअघि असार महिनामै संसद्मा बजेट प्रस्तुत हुने भए पनि कुन दिन प्रस्तुत गर्ने भन्ने टुङ्गो थिएन । कतिपय वर्ष असारमा बजेट प्रस्तुत नभएका उदाहरण पनि छन् । जस्तै, महेश आचार्यले पुस २०५१ मा, रामशरण महतले असोज २०५२ मा र बाबुराम भट्टलाईले असोज २०६५ मा बजेट ल्याएका थिए ।

बजेट तर्जुमाका लागि पर्याप्त गृहकार्य नहुनु, हचुवाका भरमा योजना तथा कार्यक्रम छनोट गरिनु, प्राथमिकताका क्षेत्रहरू निर्धारणमा राजनीतिक प्रभाव हावी हुनु र कर्मचारीतन्त्र नतिजामुखी नभएर प्रक्रियामुखी हुनु आदि कारणले पुँजीगत खर्च कम भएको छ । त्यसबाहेक छनोटमा परेका परियोजना तथा कार्यक्रमका लागि अपर्याप्त बजेट विनियोजन, दक्ष जनशक्तिको अभाव, परियोजना प्रमुखहरूको छिटोछिटो सरुवा, चुहावट तथा भ्रष्टाचार, सार्वजनिक खरिद ऐनको जटिल र झञ्झटिलो प्रक्रिया, अक्षम निर्माण व्यवसायी, कमजोर अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण प्रक्रिया लगायतका कारणले विनियोजन गरेअनुसार बजेट खर्च हुन सकेको छैन ।

^५ अर्थ मन्त्रालय । २०८१ । सङ्घीय संसद्को संयुक्त बैठकमा २०८१ जेठ १५ गते अर्थमन्त्री वर्षमान पुनले प्रस्तुत गर्नुभएको आ.व. २०८१/०८२ को बजेट वक्तव्य । https://mof.gov.np/uploads/document/file/1717240542_बजेट%20वक्तव्य%20२०८१-८२.pdf मा उपलब्ध; असार १०, २०८१ मा हेरिएको ।

^६ गौचन, विश्वास । २०८१ । २०८१/०८२ बजेट: सजेसन्स टु द मिनिस्ट्री अफ फाइनान्स- की मेजर्स टु एड्रेस इकनमिक च्यालेन्जेज । आइआइडिएस । <https://iids.org.np/images/publications/c75d169f99a328eb862683f392b7d164.pdf> मा उपलब्ध; असार १०, २०८१ मा हेरिएको ।

ग. बजेट खर्चको प्रवृत्ति

सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले अनिवार्य रूपमा मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।^७ खर्च संरचनाले सरकारसँग उपलब्ध साधन र स्रोतको आकलन गर्न तथा त्यसलाई पञ्चवर्षीय योजनाको प्राथमिकताको क्षेत्रमा मध्यम अवधिका लागि बाँडफाँट गर्दछ। यसअन्तर्गत सरकारको स्रोत, राजस्व, आन्तरिक ऋण, वैदेशिक अनुदान तथा ऋणको आकलन गरी समष्टिगत आर्थिक खाका निर्धारण गर्नुपर्ने भए पनि त्यसको पालना नभएकाले बजेटको आकार अनावश्यक रूपमा ठूलो हुने गरेको छ।

तालिका १ मा पछिल्ला पाँच आर्थिक वर्षको बजेट आकारको वृद्धि दर औसत ११.२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। आ.व. २०८१/०८२ को बजेट अघिल्लो वर्षको तुलनामा ६ प्रतिशत बढेको छ। यो वृद्धि पछिल्लो पाँच वर्षको औसतभन्दा कम हो। त्यसैले आकारका हिसाबले अर्थ मन्त्रीले कार्यान्वयन नै गर्न नसकिने असाध्यै ठूलो बजेट ल्याएका होइनन्।

तालिका १: पछिल्ला पाँच वर्षको वार्षिक खर्च र वृद्धि दर

आर्थिक वर्ष	खर्च रकम (अर्ब रुपैयाँमा)	वृद्धि दर
२०७५/०७६	१०९१.१	-
२०७६/०७७	११९६.६	१०%
२०७७/०७८	१३१०.०	९%
२०७९/०८०	१५०५.०	१५%
२०८०/०८१ अ.	१७५१.३	१६%
२०८१/०८२ अ.	१८६०.२	६%

घ. बजेटको स्रोत

सरकारले खर्च धान्नका लागि कहाँबाट रकमको जोहो गर्छ भन्ने नै बजेटको स्रोत हो। सरकार गरिब छ, सरकार चलाउन विदेशी ऋण तथा सहयोगको भर पर्नुपर्छ भन्ने आम बुझाइविपरीत नेपाल सरकारको बजेटको मुख्य स्रोत राजस्व हो। भूकम्प, नाकाबन्दी, महामारीजस्ता असाध्यै प्रतिकूल अवस्थाबाहेक सरकारले लक्ष्यअनुरूप राजस्व सङ्कलन गरेको छ।^८ वैदेशिक ऋणको चंगुलमा नेपाल पनि फस्नेछ भन्ने कथन पनि सुन्न पाइन्छ। तर नेपालले लिएको वैदेशिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २२ प्रतिशतसम्म मात्रै र त्यो पनि लामो चुक्ता अवधिसहित सहुलियत ब्याज दरमा हुनाले जोखिम नभएको अर्थविदहरूको तर्क छ।^९

^७ नेपाल सरकार। २०७४। अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४। https://www.mof.gov.np/uploads/document/file/अन्तर-सरकारी%20वित्त%20व्यवस्थापन%20ऐन,%20२०७४_20171114092336.pdf मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको।

^८ अधिकारी, केदारबहादुर, राममणि दुवाडी र झमकुमार विश्वकर्मा। २०७८। नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमाको विषयवस्तु र कार्यान्वयनको समीक्षात्मक अध्ययन। काठमाडौं: नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान।

^९ दाहाल, अशोक। सन् २०२२। नेपालको वैदेशिक ऋण: नेपाल श्रीलङ्का जस्तो अत्यधिक विदेशी ऋणको जोखिमबाट किन मुक्त छ? बीबीसी न्यूज नेपाली, जुलाई

आ.व. २०८१/०८२ मा सरकारले गर्ने कुल खर्च १८ खर्ब ६० अर्बमध्ये ७६ प्रतिशत राजस्वबाट बेहोरिने अनुमान अर्थ मन्त्रीले गरेका छन्। विगतमा पनि राजस्वले बजेटको ठूलो हिस्सा ओगटेको चित्र २ ले देखाउँछ। उक्त चित्रमा आन्तरिक ऋण बढ्दै गएको र विदेशी ऋण लगभग स्थिर भएको पनि देख्न सकिन्छ। आन्तरिक ऋण विदेशी ऋणको तुलनामा महँगो हुन्छ। आन्तरिक ऋणको अर्को नकारात्मक पक्ष यसले निजी क्षेत्रले उपयोग गर्न सक्ने पुँजी सरकारी क्षेत्रतर्फ लैजान्छ। तर पर्याप्त मात्रामा सहुलियतपूर्ण विदेशी ऋण नपाइनु सक्छ। ऋण लिएर सम्पत्ति वा वस्तु तथा सेवा थपिने गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउन नसकेको खण्डमा यसले करदातालाई थप आर्थिक बोझ सिर्जना मात्रै गर्छ। चालु आ.व. २०८०/०८१ र आगामी आ.व. २०८१/०८२ को बजेटमा सरकारले पुँजीगत खर्चभन्दा ऋणको साँवा फिर्ता गर्नका लागि वित्तीय व्यवस्थापन शीर्षकमा बढी रकम छुट्ट्याएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व उपाध्यक्ष विश्व पौडेलका अनुसार भविष्यमा पनि यसरी नै वार्षिक बजेटको ठूलो हिस्सा ऋणको साँवा फिर्ता गर्नमै लगाउनु पन्थो भने यसले अप्टेरो स्थिति पैदा गर्न सक्छ।^{१०} उनका अनुसार राजस्वको दिगो स्रोत पहिल्याई यसको आयतन बढाउन नसके सामाजिक सुरक्षा भत्ता र कर्मचारीको तलब एवं निवृत्तिभरणमा खर्च गर्न नै कठीन हुनसक्छ।

विदेशी सहायता (अनुदान) विगतका वर्ष न्यून रहे पनि आगामी वर्ष केही बढ्ने अनुमान अर्थ मन्त्रीले गरेका छन्। अल्पविकसित मुलुकको श्रेणीबाट स्तरोन्नति गर्ने क्रममा रहेको नेपाललाई विदेशी अनुदान विगतमा पनि धेरै थिएन। त्यसमा पनि अर्थ मन्त्रालयले सार्वजनिक गर्ने 'विकास साझेदार प्रतिवेदन (डिसिआर)' ले अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारले नेपाललाई दिने ऋणको मात्रा बढेको र अनुदानको मात्रा घटेको देखाएको छ।^{११} त्यसैले आगामी वर्षहरूमा अनुदान अझै घट्ने छ।

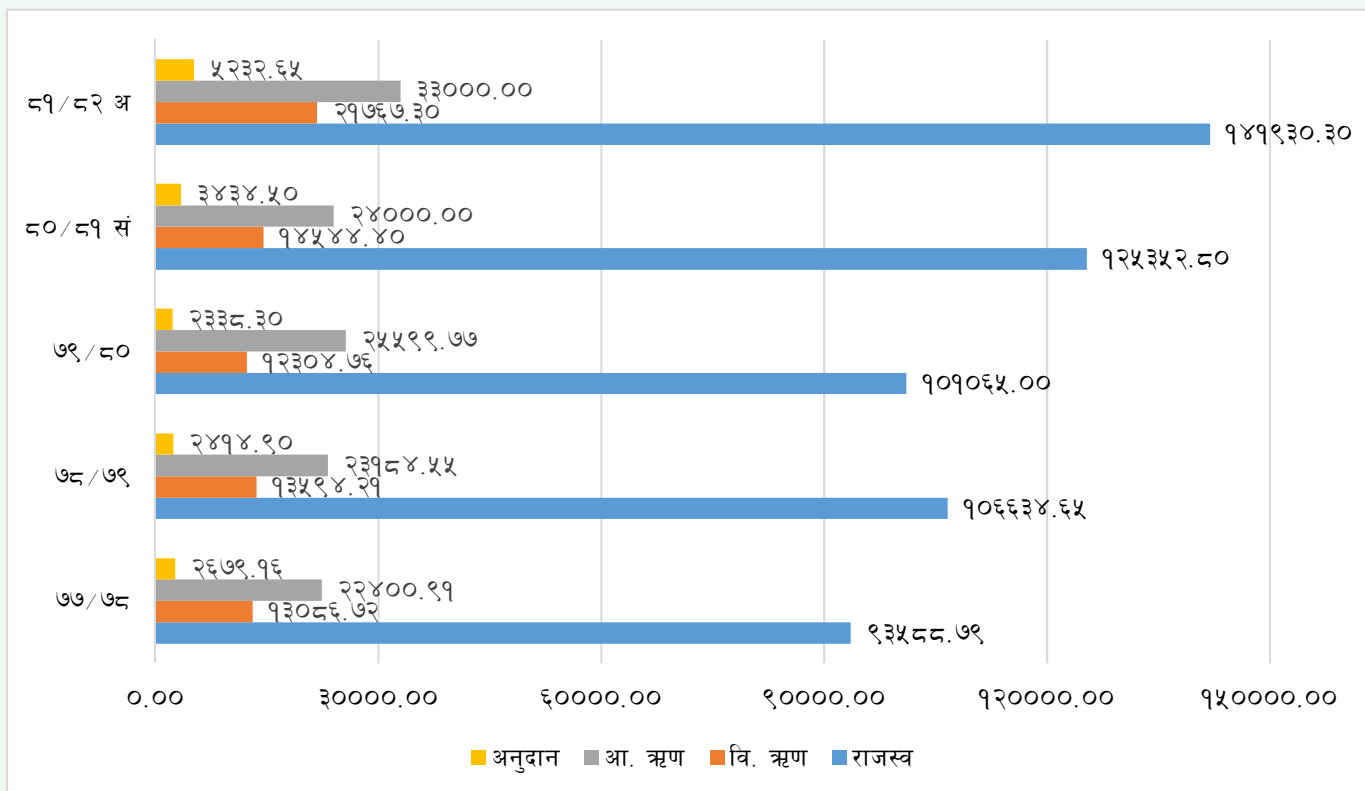
ङ. राजस्वको स्रोत

चित्र ३ मा नेपाल सरकारको राजस्वको स्रोत के हो भन्ने देखिन्छ। समग्र अर्थतन्त्रको संरचनामा आएको परिवर्तनका कारण कर राजस्वमा वैदेशिक व्यापारको निर्भरता कम हुँदै गएको छ। त्यसैले आ.व. २०८१/०८२ को राजस्व अनुमान गर्दा भन्सार महशुलमार्फत कुल राजस्वको २० प्रतिशत मात्र उठाउने लक्ष्य राखिएको छ। विगतमा भन्सार महशुलले कुल राजस्वको ३५ प्रतिशतसम्म ओगट्थ्यो। तथापि कुल राजस्वमा अप्रत्यक्ष करको हिस्सा अझै बढी छ। करको भार सार्न नमिल्ने र न्यायोचित मानिएको प्रत्यक्ष करको हिस्सा नेपाल सरकारको राजस्वमा अझै बढी छ। अप्रत्यक्ष करको वर्गमा पर्ने भन्सार महशुल, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तः शुल्कले समग्रमा आगामी

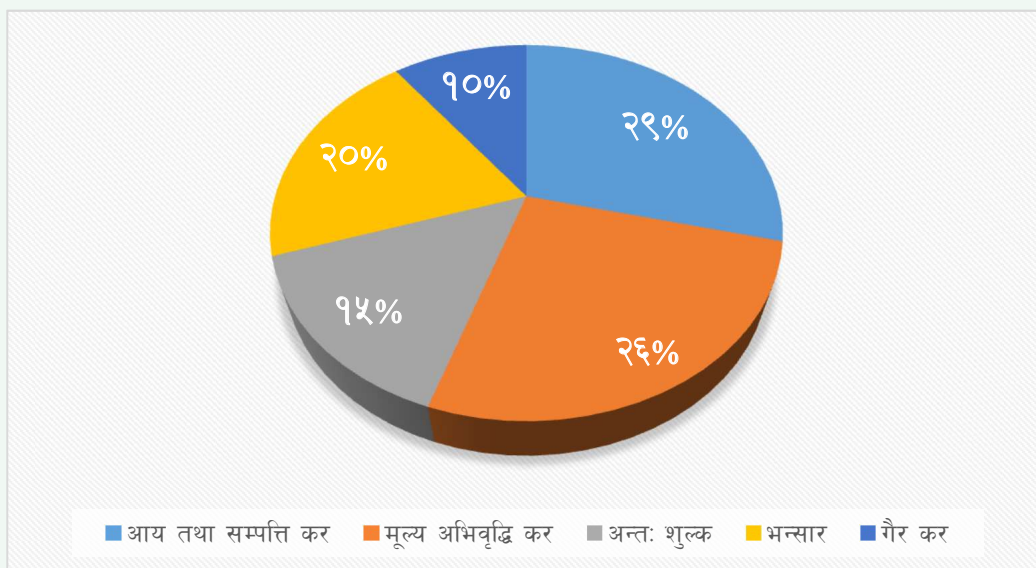
३०। <https://www.bbc.com/nepali/news-62265264> मा उपलब्ध; असार १३, २०८१ मा हेरिएको।

^{१०} सेतोपाटी। २०८१। अहिले सार्वजनिक वित्तमा गम्भीर समस्या छ: पौडेल। सेतोपाटी, असार ११। <https://www.setopati.com/kinmel/banking/332801> मा उद्धृत; असार १२, २०८१ मा हेरिएको।

^{११} अर्थ मन्त्रालय। सन् २०२३। डेभलपमेन्ट कोअपरेसन रिपोर्ट सन् २०२१/२२। https://www.mof.gov.np/public/uploads/document/file/1704553778_1702976966_DCR%20Report%202022_9.pdf मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको।

चित्र २ : बजेटको स्रोत (करोड रूपैयाँमा)

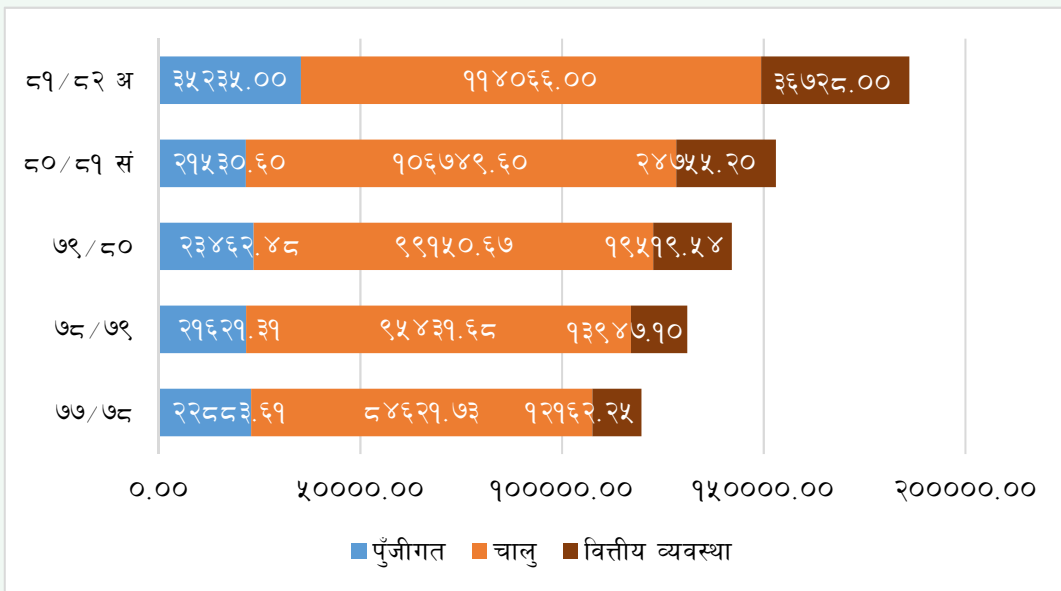
चित्र ३ : राजस्वका स्रोतहरू

आर्थिक वर्षको कुल राजस्वको ६१ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन् भने प्रत्यक्ष करको वर्गमा पर्ने आय तथा सम्पत्ति करले २९ प्रतिशत योगदान गरेको छ ।

च. बजेट खर्चको वर्गीकरण

करदाताको पैसा केमा कसरी खर्च हुन्छ भन्ने सार्वजनिक चासोको विषय हो । नेपाली बजेटको अधिक हिस्सा चालु खर्चमा हुन्छ । आगामी वर्षसहित पछिल्लो पाँच आर्थिक वर्षको प्रवृत्ति हेर्ने हो भने औसत ६८ प्रतिशत हिस्सा

चालु खर्च, १७ प्रतिशत पुँजीगत खर्च र १४ प्रतिशत वित्तीय व्यवस्था खर्च छ । विगतमा पुँजीगत खर्चभन्दा कम रहँदै आएको वित्तीय व्यवस्था खर्च आ.व. २०८१/०८२ मा भने बढी हुने अनुमान गरिएको छ । तिर्नुपर्ने ऋणको साँवा बढी हुनाले यस्तो अनुमान गरिएको हो । सोचेअनुरूप नै खर्च भयो भने आगामी आर्थिक वर्षमा कुल खर्चको १९ प्रतिशत पुँजीगत खर्च र २० प्रतिशत वित्तीय व्यवस्थामा हुनेछ ।

चित्र ४ : बजेट खर्चको वर्गीकरण (करोड रूपैयाँमा)

छ. बजेटको मन्त्रालयगत बाँडफाँट

बजेटको मन्त्रालयगत बाँडफाँटले सङ्घीय सरकारले कुन मन्त्रालयमार्फत कुन क्षेत्रमा खर्च गर्दैछ भन्ने जानकारी दिन्छ। विगतदेखि नै तलब सुविधा, आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको परिचालन, पेन्सन तथा विविध शीर्षकमा अर्थ मन्त्रालयमार्फत खर्च हुँदै आएकोले त्यस मन्त्रालयको भागमा ठूलो बजेट परेजस्तो देखिन्छ। आ.व. २०८१/०८२ को बजेटबाट अर्थ मन्त्रालयको भागमा कुल खर्चको ४१.८ प्रतिशत बजेट छ। एक प्रतिशतभन्दा कम बजेट पाउने सबै मन्त्रालयहरू, संवैधानिक निकाय तथा आयोगहरूको भागमा परेको बजेट हिसाब गर्दा कुल खर्चको ७.७ प्रतिशत हुन आउँछ।

आफ्नो मन्त्रालयअन्तर्गत बढी बजेट पाउने त्यसको राजनीतिक लाभ लिन खोज्दा मन्त्रीहरूबीचमै द्वन्द्व हुने गरेको छ। अर्थ मन्त्री वर्षमान पुनले प्राथमिकीकरण गरेर योजना छनोट गर्ने, स्रोतको सुनिश्चितता नभएको परियोजनामा बजेट नहाल्ने सार्वजनिक दाबी गरेका थिए तर बजेट लेखनमा संलग्न एक अधिकारीका अनुसार अन्तिम समयमा भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्री रघुवीर महासेठले मन्त्रालयबाट १२ जना कर्मचारी पठाएर २५ अर्बभन्दा माथिका कार्यक्रम बजेटमा घुसाएका थिए।^{१२}

राष्ट्रिय योजना आयोगले आगामी तीन वर्ष (आ.व. २०८१/०८२–२०८३/०८४) को बजेट तर्जुमाका लागि बजेट सीमा, मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका तथा बजेट तर्जुमासम्बन्धी मार्गदर्शन र ढाँचा, २०८० जारी गरेको छ।^{१३} त्यसअनुसार केन्द्रीय निकाय आफैले वा मातहतको कार्यालय वा आयोजनामार्फत आयोजना विवरण राष्ट्रिय आयोजना बैंकमा अनिवार्य

^{१२} भट्टराई, भागवत। २०८१। बजेटमा अर्थ मन्त्री 'निरिह', अर्थमा पुगेर रातभर भौतिकको टिमले हाल्यो २५ अर्बका नयाँ कार्यक्रम। [सेतोपाटी, जेठ १३। https://www.setopati.com/kinmel/economy/330451](https://www.setopati.com/kinmel/economy/330451) मा उपलब्ध; असार १४ मा हेरिएको।

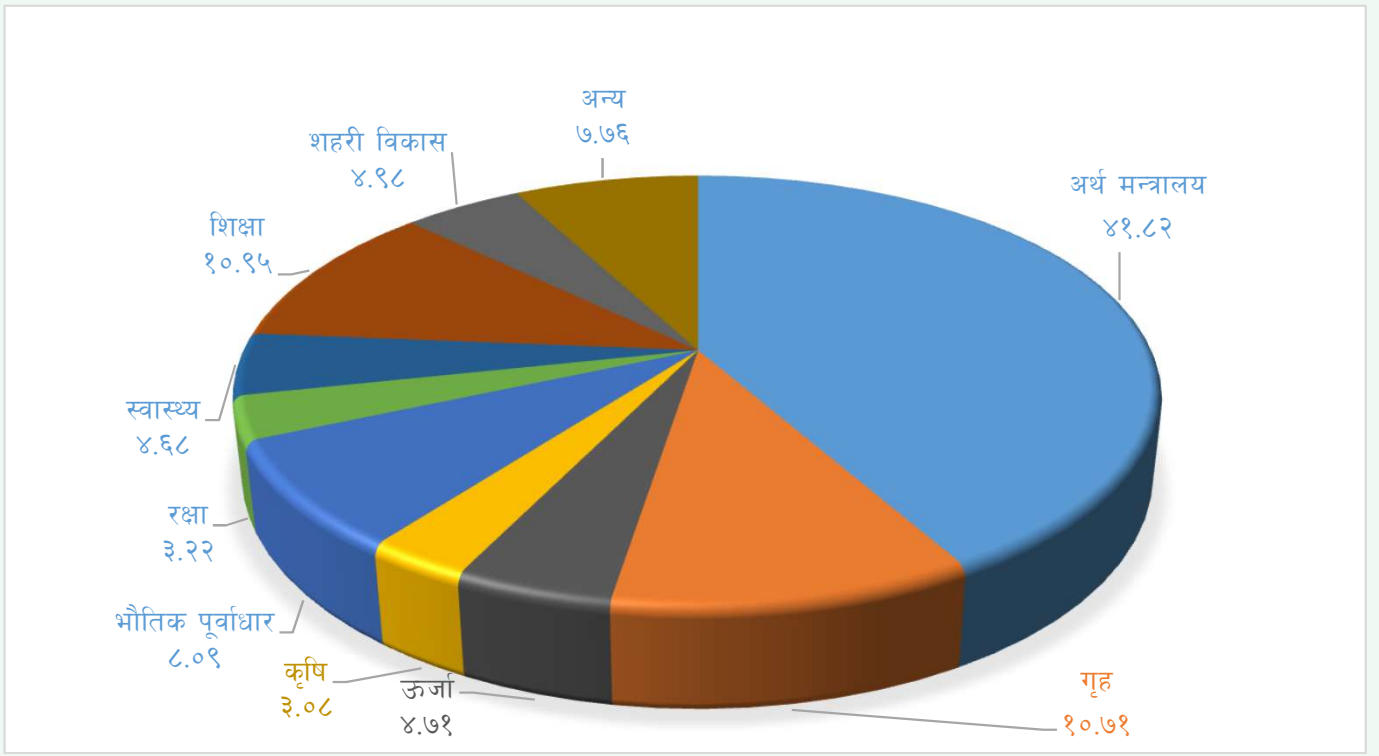
^{१३} राष्ट्रिय योजना आयोग। २०८०। आगामी तीन वर्ष (आ.व. २०८१/०८२–२०८३/०८४) को बजेट तर्जुमाको लागि बजेट सीमा, मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका तथा बजेट तर्जुमासम्बन्धी मार्गदर्शन र ढाँचा, २०८०। काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग। <https://npc.gov.np/images/category/240225031927Budget%20>

रूपमा प्रविष्ट गरेर मात्र वार्षिक बजेट र कार्यक्रम पठाउने र राष्ट्रिय आयोजना बैंकमा समावेश नभएका योजनामा बजेट विनियोजन गर्न नपाइने उल्लेख छ। तर त्यसो नगरी अन्तिम समयमा बजेट जथाभावी छिराएको पाइन्छ।

ज. बजेटको कार्यगत बाँडफाँट

बजेटलाई कुन काममा कति खर्च गरिन्छ भनेर पनि हेर्ने गरिन्छ। अन्य विवरणहरू जस्तै विभिन्न क्षेत्रमा गरिने खर्चहरूको कार्यगत बाँडफाँट बजेट वक्तव्यको अनुसूचीमा दिइएको हुन्छ। सरकारी बजेटबाट सबैभन्दा धेरै खर्च सामान्य सार्वजनिक सेवामा खर्च हुन्छ। बोलिचालीको भाषामा यो खर्च भनेको राजनीतिक तथा प्रशासनिक पदाधिकारीको तलब सुविधा, कार्यालय सञ्चालन तथा सरकारी सेवा प्रवाहमा गरिने खर्च हो। यस शीर्षकअन्तर्गत आगामी आर्थिक वर्षको लागि प्रस्तुत गरिएको बजेटमा कुल बजेटको आधा रकम (५०.१ प्रतिशत) खर्च हुने अनुमान छ। जनताका दैनिक व्यवहारसँग जोडिएका नागरिकता, राहदानी, व्यक्तिगत घटना दर्ता, जग्गा किनबेच रजिष्ट्रेसन आदि सार्वजनिक सेवा हुन्। यससँग जोडिएका पूर्वाधार, व्यवस्थापकीय बन्दोबस्त र जनशक्तिका लागि नै सबैभन्दा धेरै खर्च हुने गरेको छ। त्यसपछि सबैभन्दा धेरै रकम आर्थिक मामिलामा खर्च हुन्छ। आर्थिक मामिलामा व्यापार, श्रम, कृषि, वन, ऊर्जा, खानी, यातायात, सञ्चार लगायतका कार्य जोडिएका हुन्छन्। यसका लागि कुल बजेटको २०.६ प्रतिशत छुट्ट्याइएको छ।

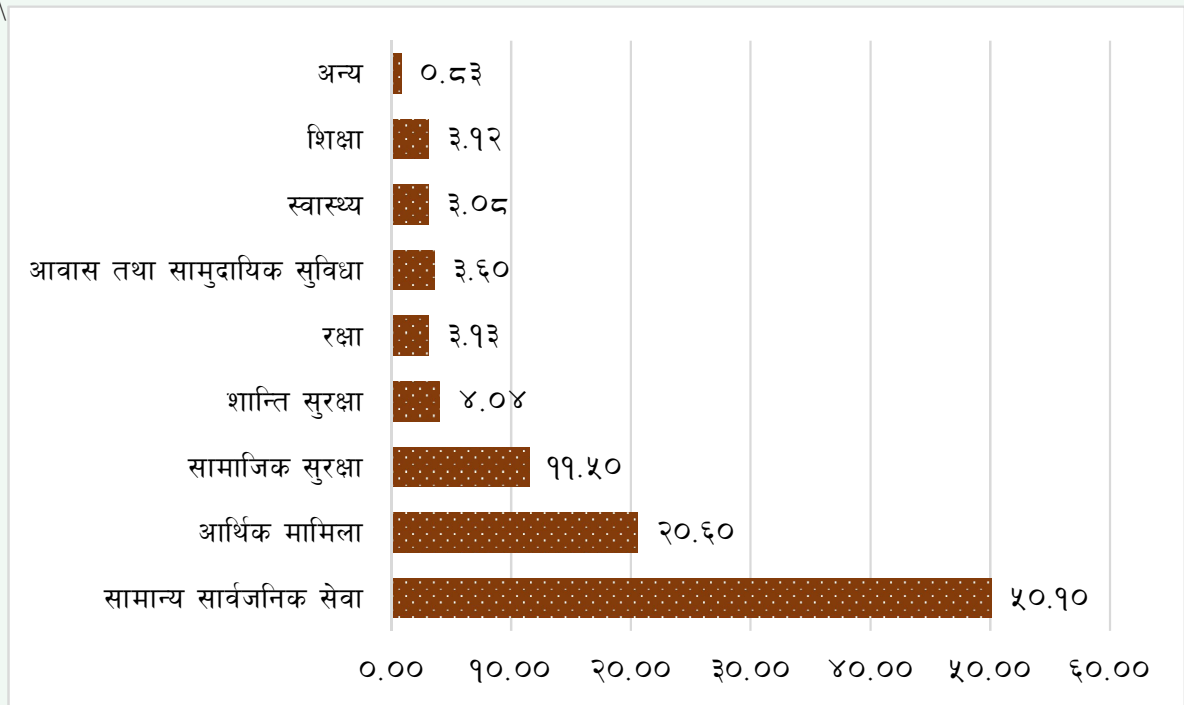
पछिल्लो समय सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमले सरकारी बजेटमा उल्लेख्य हिस्सा ओगट्न थालेको छ। आ.व. २०८१/०८२ को बजेटमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमका लागि कुल खर्चबाट ११.५ प्रतिशत छुट्ट्याइएको छ। यसैगरी शिक्षा (३.१२ प्रतिशत), स्वास्थ्य (३.०८ प्रतिशत) र रक्षा (३.१३ प्रतिशत) का लागि लगभग बराबर रकम छ। आन्तरिक शान्ति सुरक्षा व्यवस्थाका लागि आगामी वर्षको बजेटमा ४.१ प्रतिशत बजेट छ। शिक्षा र [and%20MTEF%20Guidelines%202080.pdf](https://www.setopati.com/kinmel/economy/330451) मा उपलब्ध; असार ११, २०८१ मा हेरिएको।

चित्र ५ : मन्त्रालयगत बजेट बाँडफाँट

स्वास्थ्यका क्षेत्रमा प्रदेश र स्थानीय तहबाट पनि बजेट छुट्टिने भएकाले सङ्घ सरकारको विनियोजन कम जस्तो देखिन्छ । सेना (रक्षा) र प्रहरी (आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्था) पूर्णतया सङ्घ सरकारको जिम्मामा भएकाले

यस शीर्षकमा प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट छुट्ट्याउँदैनन् । रक्षा र आन्तरिक सुरक्षामा शत प्रतिशत रकम सङ्घले छुट्ट्याउँछ ।

चित्र ६ : कार्यगत बजेट विनियोजन (प्रतिशतमा)

३. सामाजिक क्षेत्रमा खर्च

जनकल्याणमा अभिवृद्धि, गरिबी तथा आर्थिक असमानता न्यूनीकरण, आर्थिक तथा सामाजिक स्थायित्व एवं दीर्घकालीन मानव शक्ति विकासका लागि सामाजिक क्षेत्रमा खर्च गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता छ । नेपाल पक्ष रहेको दिगो विकास लक्ष्यले पनि मुख्यतया यिनै विषयमा जोड दिने गरेको छ । दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत १७ मध्ये नौ लक्ष्य प्रत्यक्षतः शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसँग जोडिएका छन् ।^{१४}

आगामी आर्थिक वर्षको बजेटमा सामाजिक क्षेत्रका लागि जम्मा ३ खर्ब ८० अर्ब रुपैयाँ विनियोजन गरिएको छ । त्यसमध्ये सबैभन्दा धेरै सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा २ खर्ब १४ अर्ब रुपैयाँ, त्यसपछि स्वास्थ्यमा १ खर्ब ८ अर्ब रुपैयाँ र शिक्षामा ५८ अर्ब रुपैयाँ छुट्ट्याइएको छ । सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा र स्वास्थ्य प्रत्येकका लागि आगामी वर्षका लागि छुट्ट्याइएको रकम आ.व. २०८०/०८१ को भन्दा कम हो । चित्र ७ मा यससम्बन्धी तुलनात्मक विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. बजेटको राजनीति

अर्थ मन्त्रीले संसद्मा बजेट प्रस्तुत गर्नुअघि र पछि सरकारले प्राप्त गर्ने आय र खर्च गर्ने स्रोतबारे विभिन्न चरणमा छलफल हुन्छन् । यी छलफलहरूको उद्देश्य सीमित स्रोत साधन उपयोग गरेर अधिकतम प्रतिफल प्राप्त गर्ने भन्ने हुन्छ । बजेटलाई मार्गनिर्देश गर्ने गरी संसद्मा बजेटको सिद्धान्त तथा प्राथमिकता छलफलका लागि पेश हुन्छ । त्यसैगरी राष्ट्रपतिले संसद्को दुवै सदनलाई गर्ने सम्बोधनमार्फत् सरकारको नीति तथा कार्यक्रम सार्वजनिक गरिन्छ । त्यसपछिका दिनमा उल्लिखित बजेटको सिद्धान्त तथा प्राथमिकता र सरकारको नीति तथा कार्यक्रममाथि हुने छलफलमा सांसदहरूले टिप्पणी तथा सुझाव पेश गर्छन् । यी छलफलहरूलाई समेत ध्यान दिई अर्थ मन्त्रीले बजेट प्रस्तुत गर्छन् । बजेटको अघिल्लो दिन अर्थ मन्त्रीले संसद्मा चालु आर्थिक वर्षको पहिलो आठ महिनाको तथ्याङ्कमा आधारमा तयार पारिएको आर्थिक सर्वेक्षण पेश गर्छन् । यसलाई पनि बजेट तर्जुमाको आधार मानिन्छ । अर्थ मन्त्रीले बजेट पेश गरेको केही दिनपछि क्रमसँग यसको सैद्धान्तिक पक्ष, मन्त्रालयगत बजेट (विनियोजन विधेयक), राजस्वसँग सम्बन्धित अर्थ विधेयक र ऋण तथा जमानत विधेयकमा छलफल हुन्छ ।

टिप्पणी गर्नेहरूले प्रायः बजेटको आकार, प्राथमिकता, विनियोजन र कार्यान्वयनमा प्रश्न गरेका हुन्छन् । सत्ताधारी दलका नेता, मन्त्री वा सांसदको क्षेत्रमा बढी बजेट छुट्ट्याइएको गुनासो हरेक वर्ष आउने गर्छ । दल निकटका व्यापारीको पक्षमा करका दरहरू हेरफेर गरिएको आरोप पनि प्रत्येक वर्ष आउँछ । विगतमा चिनीको आयातमा बढाइएको भन्सार शुल्क, चकलेटको आयातमा घटाइएको भन्सार शुल्क, स्थानिटीर प्याङको उत्पादनमा बढाइएको अन्तः शुल्क, पुस्तक आयातमा बढाइएको भन्सार शुल्क चर्चामा

^{१४} राष्ट्रिय योजना आयोग । सन् २०२३ । *सस्टेइनेबल डेभलपमन्ट गोलस* : रिभाइज्ड इन्डिकेटर । काठमाडौं : राष्ट्रिय योजना आयोग । https://npc.gov.np/images/category/231120105017SDG%20%20Indicators_16%20Aug%202023%20updated.pdf मा उपलब्ध; असार १३, २०८१ मा हेरिएको ।

थिए । यसपालि स्पन्ज आइरन र मेल्टिङ उद्योगबीच भन्सारसम्बन्धी विवाद, आलु प्याज तथा फलफूलमा लगाइएको मूल्य अभिवृद्धि कर, विद्युतीय सवारी साधनको आयातमा बढाइएको भन्सार शुल्क आदि पनि बजेटसँग जोडिएका विषय हुन् ।

आ.व. २०८१/०८२ का लागि प्रस्तुत बजेट संसद्बाट असार ११, २०८१ मा पास भइसकेको छ । संसद्मा व्यापक छलफल र टीकाटिप्पणी अनि विरोध भए पनि संशोधन गर्ने चलन छैन । सत्तापक्षीय सांसदहरूले नै संसद्मा छलफल हुँदा असन्तुष्टि व्यक्त गरे पनि बजेट बहुमतले पास गरेका छन् ।^{१५} त्यसैले बजेटबारे संसद्मा हुने बहसलाई व्यर्थको छलफल मान्नेहरू पनि छन् ।^{१६} प्रि-बजेटका छलफल पनि कर्मकाण्डी भएको तर्क आर्थिक विश्लेषक अच्युत वाग्लेको छ ।^{१७} मन्त्री र कर्मचारीले छलफलका सुझावलाई गम्भीरपूर्वक नलिने हुनाले बजेट प्रणाली र विनियोजन प्रभावकारितालाई सुधार गर्न नसघाउने यस्ता प्रि-बजेट छलफलमार्फत नेपालको अर्थतन्त्रका समस्या र आगामी बजेटको स्वरूपबारे चर्कै बुद्धिविलास हुने गरेको वाग्लेको आरोप छ ।

पहुँचमा भएका व्यक्तिले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्र या जिल्लामा बजेट धेरै पारेर लोकप्रिय बन्न खोज्नु नेपाली बजेट अभ्यासको दीर्घकालीन समस्या हो । बजेट व्यक्ति विशेषको गोजीबाट जाने जस्तो गरी सांसद, मन्त्री र नेताहरूले मतदातालाई प्रभाव पार्ने परम्परागत सुलभ राजनीति नेपालमा चल्दै आएको छ । यस किसिमको बुझाइले सबैभन्दा धेरै फाइदा पुराना र पार्टीको उपल्लो तहमा रहेका तथा पटकपटक मन्त्री भएका राजनीतिकर्मीलाई हुने गरेको छ । भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्री रघुवीर महासेठले आफ्नो गृह जिल्ला धनुषामा मात्रै ८ अर्ब ७७ करोड ४ लाख रुपैयाँ बजेट पारेका छन् ।^{१८} त्यसमा पनि महासेठको आफ्नो धनुषा निर्वाचन क्षेत्र नं ४ र श्रीमती जुली महतोको निर्वाचन क्षेत्र नं ३ मा बजेट धेरै परेको देखिन्छ । प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल पुत्री रेनु दाहाल मेयर रहेको भरतपुर महानगरपालिकालाई बढी बजेट दिइएको भन्ने त्यस्तै एउटा उदाहरण हो । नेकपा एमालेका अध्यक्ष केपी शर्मा ओलीको निर्वाचन क्षेत्रमा भौतिक योजना तथा यातायात मन्त्रालयका योजनाहरू लिएको भन्दै संसद्मा चर्को आलोचना भयो ।^{१९}

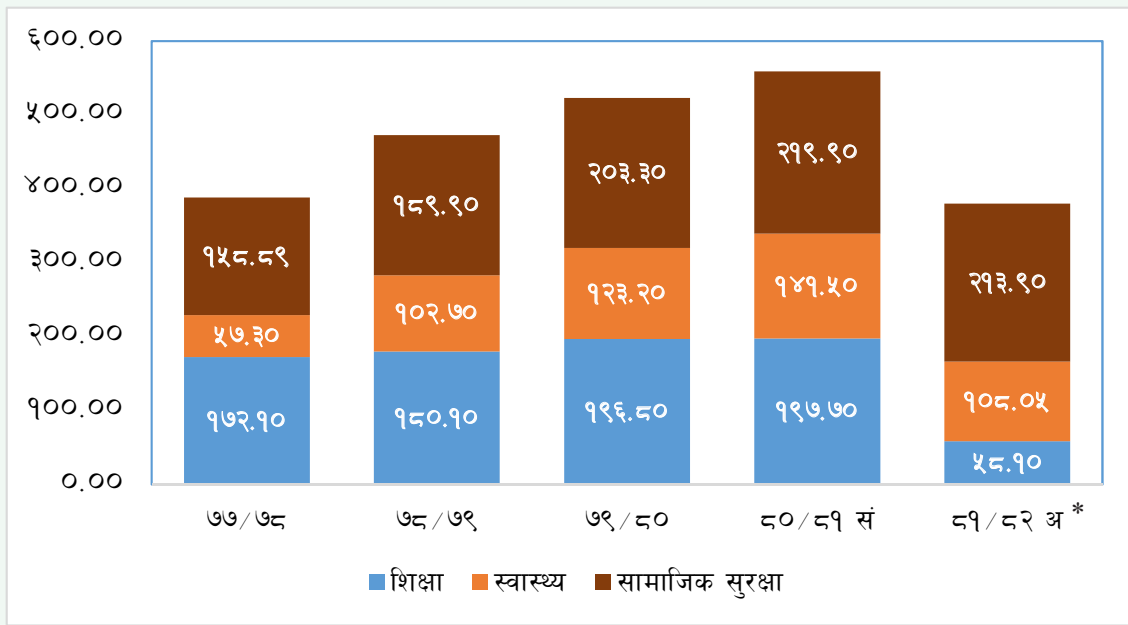
^{१५} कान्तिपुर । २०८१ । बजेट शक्ति र पहुँचका आधारमा विनियोजित भएको भन्दै सत्तापक्षबाटै विरोध । असार ५ । <https://ekantipur.com/news/2024/06/19/opposition-from-the-ruling-party-saying-that-the-budget-is-allocated-on-the-basis-of-power-and-access-28-47.html> मा उपलब्ध; असार १३ मा हेरिएको ।

^{१६} अर्याल, नारायण । २०८१ । बजेटमा व्यर्थको छलफल- न सुझाव समेटिन्छ, न त संशोधन हुन्छ । *खबरहब*, असार ७ । <https://khabarhub.com/2024/21/650427/> मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको ।

^{१७} वाग्ले, अच्युत । २०८१ । बजेट सेरोफेरोका अर्थहीन कर्मकाण्ड । *कान्तिपुर*, वैशाख ३१ । <https://ekantipur.com/opinion/2024/05/13/the-meaningless-ritual-of-budget-serofero-19-20.html> मा उपलब्ध; असार ७, २०८१ मा हेरिएको ।

^{१८} अधिकारी, दिपेन्द्र । २०८१ । हुबहु पारित बजेटमा महासेठ किन भए सत्ता-प्रतिपक्षको तारो ? *शिलापत्र*, असार १२ । <https://shilapatra.com/detail/139520> मा उपलब्ध; असार १३, २०८१ मा हेरिएको ।

^{१९} अनुरागी, अजय र ईश्वर अर्याल । २०८१ । ४ सुपर जिल्ला र मन्त्रीको जिल्लामा बजेटको बाढी, अन्यत्र खडेरी ! *लोकान्तर*, असार ३ । <https://lokaantar.com/story/258162/2024/6/17/economy/budget-analysis> मा उपलब्ध; असार १०, २०८१ मा हेरिएको ।

चित्र ७ : सामाजिक क्षेत्रमा बजेट विनियोजन (अर्ब रुपैयाँमा)

* यसमा स्थानीय र प्रदेश तहले शिक्षा र स्वास्थ्यमा छुट्टयाउने बजेट समावेश छैन ।

संसदीय क्षेत्र पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, सांसद विकास कोष, स्थानीय पूर्वाधार विकास साझेदारी कार्यक्रम जस्ता नाममा सांसदलाई योजना दिने र उनीहरूको अप्रसरतामा कार्यान्वयन भई त्यसको जस लिने कार्यक्रम कार्यान्वयनमा भदौ ६, २०८० मा सर्वोच्च अदालतले रोक लगाइदिएको छ ।^{२०} त्यसको विकल्पको रूपमा शहरी विकास मन्त्रालयको स्थानीय पूर्वाधार विभागमार्फत चालु आर्थिक वर्षदेखि नै योजना विनियोजन गरिएको र त्यसलाई यस वर्ष पनि निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।^{२१} त्यतिमात्र नभई मन्त्री, सांसद, नेता, कर्मचारीसहित पहुँचवालाहरूको स्वार्थका योजना छिराउन शहरी विकास मन्त्रालय सजिलो माध्यम बनेको छ ।^{२२}

आ.व. २०८१/०८२ का लागि प्रस्तुत बजेटले लक्ष्य हासिल गर्न नसक्ने नेपाली काँग्रेसका सांसद गगनकुमार थापाको दाबी छ ।^{२३} थापाले वैदेशिक सहायता (अनुदान) सम्बन्धी अनुमान महत्वाकांक्षी भएको बताएका छन् । विगत वर्षहरूमा दातृ निकाय तथा मुलुकहरूले प्रतिबद्धता जनाएअनुरूप अनुदान नदिएको र सरकारले पनि आवश्यक रीत पुऱ्याएर शोधभर्ना लिन नसकिरहेको अनुभवका आधारमा प्रस्तावित बजेटमा राखिएको अनुदान प्राप्तिको अनुमान बढी भएको तर्क उनले गरेका हुन् । विभिन्न दलहरू मिलेर

^{२०} हिमाल खबर । २०८० । सांसद विकास कोष लागू नगर्न सर्वोच्चको आदेश । भदौ ६ । <https://www.himalkhabar.com/news/137671> मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको ।

^{२१} दाहाल, अशोक । सन् २०२४ । नयाँ बजेटमा खारेज 'सांसद विकास कोष' को उद्देश्य पूरा गर्न अपनाइएको 'घुमाउरो बाटो' । *बीबीसी न्यूज नेपाली*, मे २९ । <https://www.bbc.com/nepali/articles/c133j3jvgi8o> मा उपलब्ध; असार १४, २०८१ मा हेरिएको ।

^{२२} घिमिरे, रविन्द्र । २०८१ । नेतालाई खुद्रे योजना बाँड्न शहरी र भौतिक मन्त्रालयको प्रतिस्पर्धा । *अनलाइनखबर*, जेठ १६ । <https://www.onlinekhabar.com/2024/05/1487107> मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको ।

^{२३} प्रतिनिधि सभा बैठकमा २०८१ जेठ २३ मा राजश्व र व्ययको वार्षिक अनुमानमाथि भएको छलफलमा नेपाली काँग्रेसका सांसद गगनकुमार थापाले व्यक्त गरेको विचार, <https://hr.parliament.gov.np/np/video/18610> मा उपलब्ध; असार ७, २०८१ मा हेरिएको ।

संयुक्त सरकार बनाइएको भए पनि बजेटमा नेकपा (माओवादी केन्द्र) हावी भएको आरोप नेकपा एमालेका नेताहरूले लगाएका छन् । एमालेका सांसद गोकुलप्रसाद बास्कोटाले बजेटप्रति असन्तुष्टि प्रकट गर्दै भने, “यो बजेट एउटा पार्टीको जस्तो छ, सत्ता समीकरणको छनक छैन । तीतो लागे लागोस्, सत्य यही हो,” उनले भने, “भेट्न पाइएन, कुरा गर्न पाइएन, बजेट त लक हुन्छ नै, मन्त्रालयका ढोका पनि लक भए । दुश्मनै त होइन होला हामी पनि । गजब-गजब देखियो ।”^{२४} उनले काभ्रेको आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका मण्डन भ्याली र पाँचखाल भ्यालीको सिंचाईका लागि विष्णु पौडेल अर्थ मन्त्री हुँदा नै डिटेल सभै भइसकेको तर अहिले पुनः सोही कार्यका लागि बजेट विनियोजन गरिएको भन्दै आलोचना गरे । बजेटमाथि छलफल गर्ने क्रममा आक्रोशित मुद्रामा संसद्को रोस्टममा उपस्थित भएका राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका सांसद राजेन्द्रप्रसाद लिङ्देनले विनियोजन विधेयकको पुस्तिका नै च्यातिदिए ।^{२५} भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयमा भएको बजेट विनियोजनलाई औँल्याउँदै उनले भने, “योजना छनोटमा मनपरी भयो, कुनै निर्वाचन क्षेत्रमा कुनै योजना नपर्ने कुनैमा अबैको योजना पर्ने कसरी हुन्छ ?”

हरेक वर्ष बजेटको आकारलाई लिएर आलोचना हुने गरेको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगले तोक्ने सीमाभन्दा माथि गएर कार्यान्वयन नै गर्न नसकिने बजेट ल्याउने गरेको आरोप अर्थ मन्त्रीहरूलाई लाग्ने गरेको छ । यसपाली पनि अर्थ मन्त्रीले योजना आयोगले तोकेको सीमाभन्दा केही बढी खर्च हुने गरी बजेट ल्याएका छन् । कार्यान्वयन नै हुन नसक्ने असाध्यै ठूलो भयो भन्ने आरोप भने यो बजेटले खेप्नु परेको छैन । राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टीका सांसद

^{२४} प्रतिनिधि सभा बैठकमा २०८१ असार ४ मा विनियोजन विधेयक, २०८१ का विभिन्न शीर्षकमा भएको छलफल नेकपा एमालेका सांसद गोकुलप्रसाद बास्कोटाले व्यक्त गरेको विचार, <https://hr.parliament.gov.np/np/video/19002> मा उपलब्ध; असार ७, २०८१ मा हेरिएको ।

^{२५} प्रतिनिधि सभा बैठकमा २०८१ असार ४ मा विनियोजन विधेयक, २०८१ का विभिन्न शीर्षकहरूमाथि भएको छलफलमा राप्रपाका सांसद राजेन्द्रप्रसाद लिङ्देनले व्यक्त गरेको विचार, <https://hr.parliament.gov.np/np/video/18969> मा उपलब्ध; असार ७, २०८१ मा हेरिएको ।

स्वर्णिम वाग्लेले विभिन्न दशकको दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दै नेपालले कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जिडिपी)को तुलनामा बजेट खर्च गर्ने क्षमता बढाउँदै लगेको चर्चा गरे।^{२६} “हाल हामी जिडिपीको ३० प्रतिशतसम्म खर्च गर्न सक्ने भएका छौं,” उनले भने। विपदको समयमा जसरी काम गरिन्छ सोही भावनाका आधारमा बजेट कार्यान्वयनमा लैजान र मिसन मोडमा काम गरियो भने बजेटका लक्ष्य प्राप्त हुने उनको भनाइ थियो।

ससाना योजना स्थानीय तहले अनि मझौला योजना प्रदेश र ठूला अनि राष्ट्रिय गौरवका योजना सङ्घीय सरकारले कार्यान्वयन गर्ने सङ्घीयताको मर्म हो। तर स्थानीय र प्रदेश सरकारले गर्न सक्ने ससाना परियोजनामा सङ्घ सरकारले बजेट विनियोजन गर्ने परिपाटी यसपाली पनि हटेको छैन। पाँच महिनाअघि २०८० मङ्सिर १३ मा प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल नेतृत्वको मन्त्रिपरिषदले आयोजना वर्गीकरणको आधार तथा मापदण्ड २०८० स्वीकृत गरेको थियो। उक्त मापदण्डको बुँदा ६ मा स्पष्टतः पूर्वाधार आयोजनामा सङ्घले तीन करोड रूपैयाँ र प्रदेशबाट एक करोड रूपैयाँभन्दा कम लागतका नयाँ आयोजना कार्यान्वयन गरिने छैन भनी उल्लेख छ।^{२७} तर आ.व. २०८१/०८२ को बजेटमा एक लाख रूपैयाँका ९९ योजना परेका छन्। सङ्घको यो काम संविधान र सङ्घीयताको मर्मविपरीत रहेको गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ नेपालकी अध्यक्ष लक्ष्मीदेवी पाण्डेले बताइन्। दस्तावेजमा मात्रै सङ्घीयता मानी हिजोकै शैलीमा काम गर्ने प्रवृत्ति सङ्घ सरकारको भएको उनको आरोप छ।^{२८} अर्कोतिर हुलाकी लोकमार्ग, पुष्पलाल मध्यपहाडी लोकमार्ग, काठमाडौँ-तराई मधेश द्रुतमार्ग, सिक्टा सिंचाइ आयोजना, बबई सिंचाइ आयोजना, रानीजमरा कुलरिया सिंचाइ आयोजना जस्ता ठूला राष्ट्रिय स्तरका परियोजनालाई पर्याप्त स्रोत नहुँदासमेत समस्या यसपालीको बजेटमा पनि रह्यो।

निष्कर्ष

आ.व. २०८१/०८२ को बजेट प्रचलित कानून तथा बजेट तर्जुमाको स्थापित अभ्यास अनुकूल रहेको देखिन्छ। बजेटको उद्देश्य, प्राथमिकता, संरचना तथा यसले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरू विगतका बजेटहरूभन्दा नितान्त भिन्न रहेको देखिँदैन। यसैगरी बजेटको आकार तथा आम्दानी र खर्चका अनुमानहरूमा पनि उल्लेख्य परिवर्तन देखिँदैन। राजनीतिक दलहरूबाट बजेटमाथि हुने टिप्पणीहरू केही यथार्थपरक भए पनि धेरैजसो विगतमा जस्तै राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त नरहेको सहज अनुमान गर्न सकिन्छ। विगतका

^{२६} प्रतिनिधि सभा बैठकमा २०८१ असार २ मा विनियोजन विधेयक, २०८१ का विभिन्न शीर्षकहरूमाथि भएको छलफलमा रास्वपाका सांसद स्वर्णिम वाग्लेले व्यक्त गरेको विचार। <https://hr.parliament.gov.np/np/video/18933> मा उपलब्ध; असार ९, २०८१ मा हेरिएको।

^{२७} नेपाल सरकार। २०८०। <https://shorturl.at/jrGAa> मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको।

^{२८} खतिवडा, विमल र यज्ञ बज्जाडे। २०८१। पालिकाका भन्दा साना योजना राखेर सङ्घीय बजेटको हुर्मत: एक-एक लाख बजेटका ९९ आयोजना। *कान्तिपुर*, असार ५। <https://ekantipur.com/news/2024/06/19/respecting-the-federal-budget-by-keeping-smaller-plans-than-those-of-the-municipality-99-projects-with-a-budget-of-one-lakh-each-31-28.html> मा उद्धृत; ९ असार, २०८१ मा हेरिएको।

जस्तै यसपालीको बजेट नयाँ बाटो समाउन नसकेको सामान्य बजेट हो। यसमा बढ्दो चालु खर्च नियन्त्रण गर्ने र सर्वसाधारणले बुझ्दै आएको विकास कार्यमा लगाइने पुँजीगत खर्च बढाउने ठोस कार्यक्रमहरू छैनन्। बरु विदेशी तथा स्वदेशी ऋणको सावाँ फिर्ता गर्नुपर्ने चर्को दबाबमा सरकार रहेको बजेटमा देखिन्छ। समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्रतर्फ अग्रसर हुने गरी सामाजिक क्षेत्र (शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा) मा नयाँ कार्यक्रम त ल्याइएको छैन नै, विगतभन्दा कम रकम विनियोजन गरिएको छ। बेरोजगारी समस्या हल गर्ने, बसाइँसराईलाई निरुत्साहित गर्ने, व्यापार सन्तुलन मिलाउनेतर्फ पनि बजेटले उत्साहप्रद कदम चालेको देखिँदैन। कृषिमा लगानी दशक घोषणा गरेका अर्थ मन्त्री पुनले चालु वर्षको भन्दा आगामी वर्षको कृषिको बजेट घटाएका छन्।^{२९}

लोकप्रिय बन्ने स्पर्धामा सामाजिक सुरक्षा खर्च बजेटले धान्न गाह्रो हुँदै गएको छ। किनभने चालु खर्चको २० प्रतिशत र सम्पूर्ण वार्षिक बजेटको १२ प्रतिशत बजेट अहिले सामाजिक सुरक्षा खर्चमा गइरहेको छ। तसर्थ यसको दीर्घकालीन समाधान खोजिनुपर्छ। मुख्यतः सामाजिक सुरक्षा भत्ता यसको खाँचो भएका निश्चित लक्षित समूहलाई मात्र दिने विकल्पबारे पनि सोचन जरुरी छ।^{३०} तर अलोकप्रिय हुने भयले राजनीतिक दलका नेतृत्व यस्तो सुधारको काममा अघि बढ्ने संकेत देखिँदैन। नेपाली बजेटमा चालु खर्च बढ्दै गएको छ भने ऋणको साँवा र ब्याज तिर्नको लागि वित्तीय व्यवस्थातर्फ पनि बजेट बढ्दै छ। यी दुवैको मारमा पुँजीगत खर्च परेको छ। त्यसैले अपेक्षा गरेअनुरूप बजेटले प्रतिफल दिन सकेको छैन। त्यसमाथि पुँजीगततर्फ विनियोजन गरेभन्दा ज्यादै कम खर्च भइदिनाले पनि यसले दिने परिणाम सोचेअनुरूपको छैन। चालुतर्फ खर्च भइहाल्ने तर पुँजीगत खर्च नहुने या कम खर्च हुने प्रवृत्तिबारे खोजबिन जरुरी छ। तत्कालका लागि पुँजीगत खर्च नहुँदा तालुकदार निकाय र पदाधिकारी उत्तरदायी हुनुपर्ने नयाँ प्रावधान यसका लागि जरुरी देखिन्छ। साथै, निर्वाचन र नेता केन्द्रित विकास आयोजनामा बजेट विनियोजन रोक्न जरुरी छ। यसरी आफ्नै गोजीको पैसामार्फत विकास गरेझैं विकासको जस लिन उद्यत राजनीतिक नेतृत्वका लागि बजेट सस्तो लोकप्रियता आर्जन गर्ने औजार बनेको छ। यसलाई नियमन गर्न कानूनी प्रावधान मात्रै होइन, व्यापक जनचेतना पनि जरुरी छ।

महालेखापरीक्षकको एकसङ्घिऔँ वार्षिक प्रतिवेदन २०८१ ले बजेट तर्जुमापूर्व नै अनुमान गर्न सकिने शीर्षकमा समेत अर्थ विविध वा अबण्डामा ठूलो बजेट राख्ने र वर्षान्तमा रकमान्तर गरी खर्च गर्ने परिपाटी उपर नियन्त्रण गरी बजेट कार्यान्वयन गर्न सुझाव दिएको छ।^{३१} यसले पारदर्शिता र जवाफदेहिताको स्थापित मान्यतालाई चुनौती दिने हुनाले यस्तो सुझाव

^{२९} चौधरी, राजु। २०८१। बजेट घटाएर कृषि लगानी दशक घोषणा। *कान्तिपुर*, जेठ १६। <https://ekantipur.com/business/2024/05/29/decade-of-agricultural-investment-announced-by-reducing-the-budget-47-29.html> मा उपलब्ध; असार १०, २०८१ मा हेरिएको।

^{३०} आचार्य, सञ्जय। २०८१। बजेटका उज्याला-अँध्यारा पक्षहरू। *कान्तिपुर*, जेठ १७। <https://ekantipur.com/Opinion/2024/05/30/the-bright-and-dark-sides-of-budgeting-24-15.html> मा उपलब्ध; असार ९, २०८१ मा हेरिएको।

^{३१} महालेखापरीक्षकको कार्यालय। २०८१। *महालेखा परीक्षकको एकसङ्घिऔँ वार्षिक प्रतिवेदन २०८१*। काठमाडौँ: महालेखापरीक्षकको कार्यालय। <https://shorturl.at/7U09H> मा उपलब्ध; असार १२, २०८१ मा हेरिएको।

दिइएको हो । आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर अधिक भुक्तानी हुने प्रवृत्तिले त्यस बेला सरकारी कोष व्यवस्थापनमा बढी चाप पर्ने गरेको र यसले अनियमितताको सम्भावना बढाउनुका साथै पूर्वाधार र अन्य कार्यक्रमको गुणस्तर समेत घटाएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि, आ.व. २०७९/०८० को असारमा मात्र कुल पुँजीगत खर्चको ३४.५ प्रतिशत भुक्तानी भएको थियो ।^{३२} यस्तो असारे विकास रोकन कानूनमा व्यवस्था भएका प्रावधान कडाइका साथ लागु गर्न जरुरी छ । कर्मकाण्डी छलफल बजेट आउनुअघि

र पछि हुने गरे पनि अर्थतन्त्रका समस्या, तिनको आयाम र सम्बोधनका उपायबारे राजनीतिक दल र संसदीय दलको समितिभित्र घनिभूत छलफल हुने हो भने पनि धेरै समस्या समाधान हुन्थे । तर राजनीतिक दलले त्यस्तो अभ्यास गर्न सकेका छैनन् । सांसदहरू पनि आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा योजना पार्न भरमग्दुर प्रयास गर्ने तर यसको संरचनागत परिमार्जनमा चिन्तन कम हुनाले बजेट प्रणालीमा कुनै सुधार हुन सकेको छैन ।

^{३२} अर्थ मन्त्रालय । २०८० । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वार्षिक मूल्यांकन प्रतिवेदन । काठमाडौँ : अर्थ मन्त्रालय । <https://shorturl.at/7fHZZ> मा उपलब्ध; असार १०, २०८१ मा हेरिएको ।

सन् २०१४ मा स्थापित डेमोक्रेसी रिसोर्स सेन्टर नेपाल (डीआरसीएन) सामाजिक र राजनीतिक विषयमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्था हो । स्थापनाकालदेखि यस संस्थाले नेपालको संक्रमणकालीन राजनीतिमा संघीयता कार्यान्वयनको प्रक्रिया, स्थानीय तह पुनःसंरचना, निर्वाचन पर्यवेक्षण, जस्ता विषयमा स्थलगत र तथ्यमा आधारित अध्ययन-अनुसन्धान गरेको छ । डीआरसीएनले अध्ययन-अनुसन्धानका निष्कर्ष सरोकारवालाहरूसँग प्रस्तुत गर्ने, छलफल र बहस पनि चलाउने गरेको छ । यस्ता अनुसन्धान कार्य र बहसमार्फत नेपालको संघीय संरचना अन्तर्गत प्रभावकारी शासन पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्नु डीआरसीएनको लक्ष्य हो ।